

Рецензії

МИСТЕЦТВО ПРОЧИТАННЯ КЛАСИКИ

Нахлік Євген. “І мертвим, і живим, і ненародженим”, і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції / НАН України. Інститут Івана Франка. – Львів, 2014. – 471 с. – (Серія “Літературознавчі студії”; вип. 20).

Імовірно, низка минулорічних наукових здобутків підпадає під закономірність, передбачувану, хоч і не завжди звичну для вітчизняної гуманітаристики. Складається враження, що 2014, ювілейного, року актуалізувалося розуміння Т. Шевченка як самодостатнього митця, а його доробку – як виняткового художнього явища. Так, прочитання з домінантами філологічного аналізу від умогляднішого, міфопоетологічного (книжка Л. Кісельової “Виправдання Слова. Статті про українську літературу”) до прикладного (збірка В. Дудка “Тарас Шевченко: джерелознавчі студії”) засвідчило свою конкурентність щодо міждисциплінарної критики. Водночас семіотичні та культурологічні феномени залишалися цікавими для дослідників, але підпорядковувалися всебічному осягненню літературного тексту. Ретельне вивчення поетики ставало популярнішим, ніж наполягання на менш традиційних трактуваннях. Зрештою, зріс запит на завжди своєчасні *ars interpretandi* та дар тлумачення твору. Цю тенденцію вияскравлює й ще одна фундаментальна робота, яка потребує ширших коментарів.

У бібліографічних примітках Є. Нахлік скромно зазначає, що його нове видання ґрунтується на статтях до “Шевченківської енциклопедії” в шести томах (К., 2012–2014) [6, 460]. Проте в читача можуть виникнути дещо інші, масштабніші, асоціації. Справді, докладна праця почасти мислиться додатковим “сьомим томом” згаданого словника. Такому статусові цілком відповідають істотний обсяг порушених питань та новаційні спостереження її автора – відомого літературознавця, директора Інституту Івана Франка Національної академії наук України. Завважмо, що розвідки львівського філолога впродовж тривалого періоду постають узірцями володіння методологією та стилем. Саме тому, у зв’язку з місткою назвою-ремінісценцією, це дослідження вподібнюється до мудрого “дружнього послання” зацікавленим фахівцям.

Книжка складається з передмови та двадцяти семи студій. Кожен із чотирьох розділів, у які їх об’єднано, спрямовується до зваженого сполучення різних галузей літературознавства. Переважно ідеться про підходи теорії та історії літератури,

а також компаративістики. Усі праці найбільшою мірою утверджують уявлення про Т. Шевченка-лірика. У відповідному образі митця, окрім експресивності, наголошено на вмінні розгорнути своєрідну поетичну філософію, не систематизовану остаточно, проте суголосну порубіжжю класичної та новітньої світоглядних систем.

У першому, найбільш комплексному за змістом, розділі “Романтичні поривання реаліста, реалістичні прозріння романтика” висвітлено особливості стилю письменника. Парадоксальна назва віддзеркалює типову проблему шевченкознавства. Так, тлумачення художніх пріоритетів поета (Т. Шевченко – “вічний романтик”; автор, що “переріс” романтизм; прибічник стильового синтезу і т. д.) із часом не втрачає дискусійності. З огляду на це Є. Нахлік надає реалізму й романтизму статус рівноправних первнів. Вони не просто взаємодоповнюються – обома початками породжено способи теоретичного пізнання шевченківського доробку. У “романтичній перспективі” митець мислиться експериментатором, що пройшов шлях від визвольної патетики до

часткової герметичності й започаткування ранньомодерністської стилістики [6, 51]. З урахуванням реалістичних домінант Т. Шевченко постає сатириком, аналітиком своєї епохи, але насамперед психологом і майстром ліричного автопортрета [6, 80].

Філолог, зосереджуючись на типах творчості, слушно називає традиційною протипагою реалізму не романтизм, а ідеалізм [6, 53]. Щодо Шевченкових етологічних поем узагалі допускається вживання не дуже звичного, але переконливого терміна “просвітницький романтизм” [6, 69]. Воно вписується в тенденцію з поступовим ототожненням пізнього просвітництва й раннього романтизму, яку спостеріг І. Смирнов [7, 432].

Є. Нахлік належить до найскрупульозніших дослідників романтизму та літератури ХІХ ст. в цілому. Розглядаючи шевченківський художній світ, науковець наголошує на категоріях, стрижневих для естетичних напрямів. Зокрема, докладно, на матеріалі різножанрових поетичних творів у зіставленні з повістями та нехудожньою прозою, розкрито сутність романтичного двосвіття (“двосвіту”). Таке явище розбудовується на двох основних рівнях: хронотопному і характерологічному. Для першого з них притаманне означення історико-романтичного [6, 21], соціального та антропологічного, екзистенційного контрасту між дійсностями [6, 22], двосвіту особистих споминів і невільницьких реалій [6, 23] тощо. Щодо другого рівня в Т. Шевченка простежується протистояння героїко-романтичних персонажів страдникам, а романтичних образів індивідуалістів-однолюбів (Причинна, Катерина, Мар'яна-черниця в однойменних творах та ін.) – ідеалізованим альтруїстам (головна героїня поеми “Наймичка” тощо) [6, 41].

Не менш показовим постає нюансування складних зв'язків між універсальним та індивідуальним, переходів від виняткового до універсального в романтичній свідомості [6, 19, 78]. Закоріненість у ній, за переконанням Є. Нахліка, вела Т. Шевченка до розробки самобутньої моделі реалізму. У такому утворенні типізація заміщувалася філософсько-антропологічним конструюванням образу (через “внутрішнє до-себе-мовлення” [6, 32], правдиве, часто автобіографічне, змалювання думок і почуттів). Тож риси “персонажів тла” (загальні образи деяких суспільних прошарків) могли всупереч об'єктивній дійсності гіперболізуватися [6, 78-79].

Ґрунтовно проаналізовані стильові різновиди та жанрова система. Справді, літературознавець виокремлює в Шевченковому доробку ознаки зрілого (критичного) [6, 58], просвітницького [6, 64], психологічного [6, 70] реалізму. Особливо цінні спостереження щодо реалізму гротескного. На додачу до тез про “фантастичне (деформоване) зображення реального світу” в конкретних творах [6, 58] науковець подає несподіване трактування культурного тексту. Ідеться про семіозис Петербурга. У цьому явищі, здалося б вичерпно вивченому на матеріалі класичної словесності, Є. Нахлік простежує оригінальну структуру. Автор вказує на його міський і придворний різновиди, а також емігрантський складник [6, 59]. Водночас наведене тлумачення, імовірно, потребує дещо докладнішого встановлення зв'язків між такими поняттями, уживаними у книжці, як “передтекст” [6, 12], “субтекст” [6, 16, 59] та “інтертекст” [6, 12].

У генериці вияскравлюються неканонічні особливості. Наприклад, науковець убачає у спадщині поета емоційно насичені “антиелегії” (“Минають дні, минають ночі...”, “Хіба самому написати...”, “Готово! Парус розпустили...” та ін.) [6, 31]. Це прочитання цілком природно довершує загальноновизнану іпостась Т. Шевченка – майстра елегії (пор.: [2, 487]).

Розвідки про стильові домінанти доповнено статтями про мотивні комплекси революціонізму, пророцтва, майбутнього, а також про міфомислення поета. У таких працях чи не найгармонійніше розгортаються інтерпретації, означені в давніших дослідженнях Є. Нахліка, насамперед монографії “Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики” (2003). Літературознавець продовжує розгляд напружених духовних шукань письменника. До того ж рефлексії митця відтворено з урахуванням чималого масиву словесності: від фольклору до книжної лірики ХІХ ст. Особливо фундаментальними постають міфопоетологічні й тематологічні зауваження. Зокрема, мотив тимчасового зникнення / сну героя в елегії “Чигрине, Чигрине...” співвіднесено з українською легендою про князя Михайлика та Золоті ворота, чеською – про військо Святого Вацлава, німецькою – про імператора Карла Великого, кельтською – про короля Артура та ін. [6, 164]. Самобутня також ідея про сполучення в шевченківському біографічному міфі поганських (петербурзькі “чарівні помічники”, “священний шлюб”

з Україною тощо) та євангельських (проповідь, безшлюб'я, "поширення вчення" і т. д.) архетипів [6, 122-123].

Міркування про поетичну футурологію та погляди Т. Шевченка на визвольні рухи видаються актуальними із суто об'єктивних, позалітературних причин. За іронічним висловом Р. Чопика, поет претендував на роль "головного екстреміста Майдану" [8, 159]. Але багатий шевченківський матеріал 2014 р. (елементи вуличного декору, сувенірна продукція, нові пісенні інтерпретації тощо) іще не став предметом докладного осмислення. Тож версії про передбачення письменником ХІХ ст. мирного спротиву поряд із драматичною Революцією гідності [6, 89, 149], безперечно, зацікавлять читача. Хочеться припустити, що тактовні, незаідеологізовані висновки Є. Нахліка, як і недавні праці Т. Гундорової, О. Федорука та ін., посприяють активнішому вивченню значення поета-класика для масових акцій протесту.

До узагальнюючих суджень про шевченківський художній світ незайві і принагідні уточнення. Так, у книжці Є. Нахліка до романтичних зараховано образи, позбавлені чіткої стильової закріпленості, як-от поле й гай [6, 45]. Натомість указані локуси яскраво вписуються в інші, приміром реалістичний (елегія П. Грабовського "Плаче небо, вкрите хмарами...", 1900–1902 рр.) та футуристичний (ліричний етюд В. Алешка "Бузівок", 1921 р.), пейзажі. У поетовій літературній історіософії також почасти применшено роль посилення на княжу добу [6, 18, 158]. Міф богатиря маркується в надтекстах, до яких належать твори Т. Шевченка, скажімо, у зв'язках із характерологією козака в семіозисі Києва (про Шевченкову кореляцію Горині та Семена Палія докладніше див.: [4]).

Концепцію другого розділу "Літературна христологія, маріологія та антропологія" містко обумовлено в передньому слові. Міркуючи про тяжіння митця до "пристрасного діалогу з Богом і Долею", науковець наголошує на необхідності "не опускаючи допитливого поета з <...> високодуховним летом до рівня пересічного вірянину" [6, 6]. Деякі з поданих розвідок (про міфологему долі та екзистенційний вимір людини у творчості Т. Шевченка) продовжують висвітлення проблем, порушених у попередній частині книжки. Водночас низка підрозділів (щодо образної системи поеми "Марія", уявлень про Ісуса Христа та Божу Матір) засвідчує також виняткову релігійзнавчу й культурологічну

ерудицію автора. Найбільшою мірою її репрезентує вичерпний реальний коментар до названої поеми 1859 р.

Варто зазначити, що Є. Нахлік має широкий досвід у розробці пояснень до шевченківських текстів (численні публікації "Кобзаря" 1993–2011 рр. тощо). "Точкою відліку" у новій системі приміток виявляється твердження про письменникове художнє деконструювання, а не реконструкцію "життя" Марії [6, 218]. Примножуючи традиційне прочитання твору, яку започаткували М. Драгоманов, І. Франко, Ю. Івакін та ін., літературознавець демонструє неймовірну увагу до фактажу. Наприклад, один із коментарів стосується змалювання тварин. Відповідно до примітки образ "кози з козятчком" привнесений у біблійний сюжет. У Євангелії від Луки не йдеться про те, що Йосиф із Марією брали в подорож із Назарета до Вифлеєма худобу [6, 226].

Спостереження, викладені в коментарях, окреслюють також перспективи подальшого тлумачення поеми "Марія". Так, урахувуючи естетичну близькість робіт Б.-Е. Мурільйо для Т. Шевченка, дослідник припускає, що образ "хрестика-шибенички" міг бути запозичений саме з картини іспанського художника "Свята Родина з маленьким Йоаном Хрестителем" (між 1660–1670 рр.) [6, 233]. Вірогідно, репродукція цього полотна на обкладинці книжки Є. Нахліка нагадує, що зв'язки української класики із зарубіжним мистецтвом потребують енциклопедично-виваженого, але захопливого, у певному сенсі очудненого, трактування, не усуненого від несподіваних відкриттів.

Як і в першому розділі, автор виокремлює в Шевченкових творах усталені компоненти. Є. Нахлік спостерігає два їх види. З одного боку, дослідника цікавлять узвичаєні образи, міфи, сюжети, котрі переосмислює митець. Ідеться, приміром, про введення фольклорного топосу чудотворної ікони Божої Матері з поеми "Великий льох", "Іржавець", повість "Музикант" [6, 198-199]. По-друге, береться до уваги шевченківський автоінтертекст. Тісні зв'язки між творами класика дають підстави для вирізнення універсальних змістових складників. Так, до парадигматичних у доробку письменника зараховано сюжети апостола / пророка; грішника, що розкався, покутника, праведника; зведеної дівчини, покритки, матері-страдниці [6, 245]. Саме підрозділ "Шевченкова покритка: життєва основа, літературна інтертекстуальність, сюжетні варіації, семантика й еволюція образу" може бути добрим прикладом, як

традиційні структури набувають досить нетрадиційних прочитань. Варто посперитися бодай на одну з гіпотез: Алкід у “Неофітах” – байстрик. Можливо, уподібнюючи в поемі Рим до Російської імперії, Т. Шевченко вдався до характерологічної системи, типової для свого доробку. Умовність епізоду про Алкідове народження (див.: [6, 248-249]) переконує в імовірності запропонованої інтерпретації.

Завдяки вмінню науковця вичленувати універсальні складники твору, обґрунтовані твердження про екзистенційні переживання Т. Шевченка. Справді, цікаві для романтиків явища, разом із трансцендентними, усебічно проаналізовані. Тяжіння до чіткої впорядкованості знань про такі, нерідко ірраціонально обумовлені, образи – ще одна особливість методу Є. Нахліка. Літературознавець за причинним критерієм класифікує поетичні репрезентації зла (наслідки лицемірства, нищоти, неспроможності до підтримки розумного порядку тощо) [6, 286]. Не менш істотною для осягнення художності постає типологія омріяних співрозмовників ліричного суб'єкта (від зорі / Музи-зорі й долі до двійника) [6, 297].

У третьому розділі “Дивосвіт поетичних творів” наочний перехід від розгляду шевченківського стилю на макрорівні до мікроаналізу. Науковець зосереджується на наративних літературних текстах, що зумовлюють найбільше суперечок, як-от поема “Гайдамаки” і байка “Сичі”. Водночас він не оминає спадщини митця, найглибше позначеної автокомунікативністю (рефлексія “Хіба самому написать...” у межах лірики періоду заслання).

Докладно окреслюючи систему мотивів і формальні особливості вірша, Є. Нахлік здебільшого спирається на міфопоетологічні, тематологічні, структуралістські, зіставно-типологічні, культурно-історичні підходи. Перші два з-поміж них здобувають особливе функціональне навантаження. Унікаючи зайвих спекуляцій, автор називає Т. Шевченка “носієм міфу (інакше – священнодійства традиції)” [6, 349]. Невипадково ключем до осмислення містерії “Великий льох” виявляється деталізація її міфосвіту. Справді, для розуміння таємничого образу братів чимало важать узвичаєні близнюкові міфи, зосібна й про суперництво Прометея і Епіметея [6, 343-344]. Натомість усеобізнані ворони порівнюються з російськими демонічними антропоморфізованими істотами – удільницями [6, 350].

Інколи матеріал дослідження скеровує автора на поєднання методів, менш усталених в інтерпретації вітчизняного класичного письменства. Приміром, Є. Нахлік стверджує, що комета-“мітла”, котра фігурує у “Великому льосі”, – те ж небесне тіло, яке в березні 1843 р. бачили в Парижі Ю. Словацький і С. Гоцинський. По суті, кожен із митців ототожнював спостережений космічний об'єкт із “чарівним знаком” (див.: [6, 346]). Застосоване сполучення кількох компаративних підходів, власне міфопоетики та екокритики видається вельми дієвим для подальшого вивчення літератури, особливо романтичної. Варто враховувати, що тлумачення словесності з огляду на загальнокультурний метеорологічний дискурс [1, 99] або кліматичні (погодні) метафори [3, 162] дедалі помітніше утверджуються у славістиці.

Показово, що старанний екскурс Є. Нахліка в культуру ХІХ ст. супроводжують доречні посилання на новітню епоху. Особливо своєрідним мислиться узалежнення “ідеї поезії самодостатньої” (Б.-І. Антонич, “київська школа” і т. д.) від змісту Шевченкового “Перебенді” [6, 318]. Вірогідно, на основі такого твердження можна переосмислити тези про розмежування в літературному андерґраунді 1960–1970-х рр. натхненників “чистого мистецтва” і прибічників активнішого громадського опору (пор.: [5, 190-191]). Перебендя як символ традиції, визнаної цим поколінням, передбачав і пробудження народного духу (у вірші Т. Шевченка згадано репертуар співця на історичну тематику). Утім ідеться саме про досягнення цього пробудження за допомогою високоестетичних, не завжди збагнених для загалу, засобів.

Четвертий розділ “Питання перцепції та рецепції” охоплює портрети літераторів, чії доробки були сприйняті й освоєні у творах Т. Шевченка (І. Котляревський), або засвідчили неординарне потрактування його спадщини (автори від К. Ценглевича до Є. Маланюка). Уміщені розвідки варто з певністю зарахувати до зразків філологічної евристики. Є. Нахлікові вдалося не лише актуалізувати маловідомі художні, наукові, публіцистичні тексти, а й здійснити уточнення в біографічних відомостях про деяких постатей. Переконливо засвідчує це підрозділ про М. Устияновича (Н. Устияновича) і його дочку М. Устиянович-Бобикевич. Зокрема, науковець виявив поширену помилку в датуванні першого засідання

Собору учених руських, яке згаданий просвітитель відкрив виступом про мову “золотобережної України”. Похибка із зазначенням періоду (навіть року!) проведення заходу виникла в першодруці доповіді. Ретельно опрацювавши матеріали Собору, упорядковані Я. Головацьким, Є. Нахлік установив, що з'їзд українських діячів церкви, освіти, культури й науки тривав у Львові з 19 (7) по 26 (14) жовтня 1848 р. [6, 388-389].

Найпоспідовніше дослідник заповнює лакуни в західноукраїнській шевченкіані. У розгорнутій статті-персоналії він наголошує, що Д. Тянячкевич – автор першої в галицькій українській пресі науково-публіцистичної студії про Т. Шевченка [6, 395], а також “першого прилюдного слова про Шевченка” у своєму регіоні [6, 397]. Водночас “молодомозівця” В. Пачовського за рівнем викличності у тлумаченні класика фактично співвіднесено з М. Семенком і М. Хвильовим (пор.: [6, 418, 440]).

Як визивну, у гарному розумінні, можна схарактеризувати й розвідку самого Є. Нахліка про Франкову “Присвяту” Шевченкові (у німецькомовному оригіналі “Widmung”, 1914). Науковець аналізує хрестоматійні рядки про “сина мужика”, що “став володарем у царстві духа”, і доходить висновку, що відомі фрази викладені досить суб'єктивно. Т. Шевченка (випускника петербурзької Академії мистецтв) важко зарахувати до “самоуків” [6, 412], а славу – до “скарбів” у його особистому сприйнятті [6, 417].

Наведені слушні міркування можна доповнити. Так, “Присвяту” було вперше

опубліковано у віденському популярному журналі “Ukrainische Rundschau” (“Ruthenische Revue”. – 1903–1905 pp.). Засновник видання Р. Сембратович первісно прагнув забезпечити щонайширше інформування західноєвропейської громадськості про Україну. З такої причини чимало дописів були суто ознайомчими. Скептичні оцінки відповідної редакційної політики побутували й у колі І. Франка. Тож нотатка до сторіччя від дня народження Т. Шевченка могла ґрунтуватися на певній грі. Франківські емоційні вислови нагадують нагромадження стереотипів, імовірно, притаманних для аудиторії “Ukrainische Rundschau”. Будучи майстерно написаною поезією в прозі, за змістом “Присвята” зосереджує іронію щодо столичного наївного читача.

Нову книжку Є. Нахліка навряд чи розраховано на такого реципієнта. Але ознайомлення з нею – нагода для кожного надати більшого піднесення власному образу Т. Шевченка. Оминаючи надмірну патетику, за допомогою цілком раціональних прийомів науковець надзвичайно глибоко та дохідливо обґрунтовує геніальність поета. У запропонованих тлумаченнях класик постає вельми “євроінтегрованим”, уведеним до щільної системи зв'язків із зарубіжними культурами; наснаженим умонастроями ХІХ ст. і передчуттями новітньої епохи. До того ж величний та загадковий письменник уподібнюється до весняної комети 1843 р. Мабуть прекрасно, що дослідження періодично дарують віру в дивовижні прикмети, а водночас переконання в невичерпності мистецтва прочитання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богданов К.* Погода русской истории: Очерк климатической историософии // *Богданов К. А.* Переменные величины: Погода русской истории и другие сюжеты. – М.: Новое лит. обозрение, 2014. – С. 96-154.
2. *Бондар М.* Елегія // *Шевченківська енциклопедія* / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка; редкол.: М.Г. Жулинський (гол.) та ін.: У 6 т. – К., 2012–2014. – Т. 2: Г–З. – 2012. – С. 484-493.
3. *Вьюгин В.* “Какая была погода в эпоху Гражданской войны?": климатическая метафора в соцреализме // *Вьюгин В.Ю.* Политика поэтики: очерки из истории совет. л-ры. – СПб.: Алетейя – Женский проект, 2014. – С. 162-194.
4. *Левицький В.* Тарас Шевченко і богатирська міфологія Києва // *Славянські літератури ў кантэксце сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі: У 2 ч.* – Мінск: РІВШ, 2013. – Ч. 1 / Пад рэд. Т.П. Казакавай. – С. 208-213.
5. *Москалець К.* П'ять медитацій на “Плач Єремії” // *Москалець К.В.* Гра триває: Літ. критика та есеїстика. – К.: Факт – Наш час, 2006. – С. 172-204.
6. *Нахлік Є.* “І мертвим, і живим, і ненародженим”, і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції / НАН України. Ін-т Івана Франка. – Львів, 2014. – 471 с. – (Серія “Літературознавчі студії”; вип. 20).
7. *Смирнов И.* Мегаистория: К исторической типологии культуры. – М.: Аграф, 2000. – 544 с.
8. *Чотик Р.* Шевченко в залізнім жилеті // *Чотик Р.Б.* Менталітети: Збірка есеїв. – К.: ТОВ “УВС ім. Ю. Липи”, 2014. – С. 157-165.

Отримано 14 січня 2015 р.

В'ячеслав Левицький
м. Київ